

Inhoud

Het mapje OOIT 11

De koepels van Rome 17

HET PARADIJS

- 1 De geboorte van een reuzin 23
- 2 De tronies op de Wallen 33
- 3 Het verloren paradijs 43
- 4 De dromen van de Poolse koning 62
- 5 Gouden jaren 84
- 6 De bloemenweide van de kunstgraaf 101

OP DRIFT

- 7 Lanckorońska trekt ten strijde 131
- 8 Twee tronies op drift 159
- 9 Courage 175
- 10 Opnieuw beginnen 201
- 11 De brand 218
- 12 Het geschenk 227

De honden van Rozdół 245

Rembrandt, Rembrandt 249

Nawoord 257

Noten 263

Verantwoording 279

Namenregister 297

Het mapje OOI

Vanuit Nederland is het met een beetje geluk maar een paar uur reizen naar de Rembrandts in Warschau. Een vliegtuig nemen, je in de drukke stadsbus wurmen, bij het plein voor het Koninklijk Paleis uitstappen, de binnenplaats oversteken, de entreehal binnengaan en verder gewoon de borden volgen. Je loopt over tapijten en parketvloeren. Dan ben je alleen met de schilderijen. Links: het *Meisje in een schilderijlijst*, haar ogen twee knopen onder een buitenmodel baret. Rechts: de *Geleerde aan zijn lessenaar*, blik op oneindig, ganzenveer in de aanslag. Personages die je wakker wilt kussen, ook al zijn ze achter duimdik glas gevangen.

Nog een keer goed kijken, met aandacht nu. Want dat *Meisje* kijkt je vanonder haar baret onbevungen aan. Haar neus is recht, haar lippen vol, ze heeft een zweem van een kuiltje in haar kin. Haar losse haren zwieren over het jakje dat bij de hals met bont is afgezet. Op dat jakje draagt ze maar liefst vier gouden kettingen: banen van glinsterend licht. Ze is geschilderd op een houten paneel waarop Rembrandt niet alleen háár heeft weergegeven, maar ook een schilderijlijst waar ze haar handen op laat rusten. Het donkere hout en de glimlichten wekken de illusie dat de lijst echt is – Rembrandt schootelt ons hier een prachtige trompe-l'oeil voor, met zijn meesterhand bedriegt hij ons oog. We zien zelfs de schaduwen van haar vingertoppen op de schilderijlijst bewegen. Het meisje lijkt maar een klein duwtje nodig te hebben om door de lijst heen te kunnen springen en in levenden lijve voor ons te staan.

De *Geleerde* is heel wat moeilijker wakker te kussen. In zichzelf gekeerd staart hij voor zich uit, alsof hij de woorden overdenkt die

hij zojuist heeft gelezen. Is het wel een boek dat voor hem ligt, of zijn het losse vellen papier waarop hij zijn gedachten zal noteren nadat hij zijn ganzenveer in de inkt heeft gedoopt? Een zuchtje wind doet de bladzijden bewegen en dat heeft Rembrandt de mogelijkheid gegeven om licht tussen de papieren te schilderen. Het lijkt wel alsof er licht úit de papieren komt: het weerkaatst op de hand van de man en zijn ganzenveer, glanst op zijn gezicht en baard, bestrijkt de gouden ketting en de kraag van sabelbont. Hij heeft zijn rechterarm op de kunstig gesneden lessenaar met de leeuwenkop gelegd, zijn linkerarm is onder de mantel weggemoffeld, zijn linkerhand is bijna in de schaduwen verdwenen.

Op beide schilderijen heeft de meester zijn signatuur achtergelaten: REMBRANDT F. 1641. Door Rembrandt gemaakt in 1641.¹

Toen ik de schilderijen voor het eerst zag, stonden ze in de krant. Het was 1994 en ik woonde al een paar jaar in Warschau. In die jaren vlak na de val van de Muur verschenen er iedere dag wel interessante berichten in de pers, want alles was in razendsnel tempo aan het veranderen. Maar toen ik op die 27ste oktober de dagbladen opensloeg, wist ik niet wat ik zag. GESCHENK VAN PROF. LANCKOROŃSKA, kopte de *Gazeta Wyborcza*. Onder de krantenkop was een zwart-witfoto van een schilderij afgedrukt, de zwarte inkt weggezonden in het goedkope krantenpapier. Maar ondanks de slechte kwaliteit van de foto zag ik meteen dat het om een prachtig werk ging. Een meisje met een fijnbesneden gezicht en een uitwaaiierend hoofddekseel op haar lange haren keek me in de ogen. In haar rechteroor glansde een parel. Haar handen lagen op de lijst van het schilderij waarbinnen ze zich bevond. Onder de foto een korte tekst: 'Het *Portret van een jonge vrouw* is een van de twee schilderijen van Rembrandt die gisteren aan het Warschause Koninklijk Paleis zijn geschonken door de in Rome woonachtige 96-jarige Karolina Lanckorońska. Mevrouw Lanckorońska schonk het Koninklijk Paleis en het Kasteel op de Wawel ongeveer 150 buitengewoon waardevolle kunstwerken uit de collecties Rzewuski en Lanckoroński. Een deel ervan behoorde ooit toe aan koning Stanisław August.'²

Ik keek nog eens goed naar de afbeelding. Zoveel jaren kunstgeschiedenis gestudeerd, zoveel musea bezocht, maar ik kon me niet

herinneren het schilderij ooit ergens te hebben gezien.

Een ander dagblad, de *Rzeczpospolita*, besteedde nog veel meer aandacht aan het nieuws, onder de kop SCHILDERIJEN VAN REMBRANDT TERUGGEKEERD NAAR POLEN. 'Na tweehonderd jaar zijn er achttien schilderijen uit de collectie van Stanisław August Poniąkowski teruggekeerd naar Polen, waaronder twee werken van Rembrandt, beide uit 1641.⁷³ Ook in deze krant een foto van slechte kwaliteit. Een oude man met een grijze baard kijkt peinzend voor zich uit. Zijn muts, zijn hand, dat licht. En dan was dit nog maar een mottig kiekje. Hoe moest het origineel er dan wel niet uitzien?

Ik keek over mijn bureau heen naar buiten en staaarde naar het parkje beneden aan de Żelaznastraat. De bomen waren langzaam hun blad aan het verliezen. Gelig zonlicht gleed over mijn werktafel, een liefkozing voor de zwart-witte Rembrandts die nu bijna kleur leken te krijgen.

Snel las ik verder. De auteur van het krantenartikel wandelde op zevenmijlslaarzen door de herkomstgeschiedenis van de collectie. De laatste Poolse koning Stanisław August Poniąkowski had de schilderijen nagelaten aan zijn neef, waarna de betovergrootvader van de hoogbejaarde Karolina ze had gekocht. Zij was de enige overgebleven erfgenaam van het geslacht Lanckoroński – een adellijke familie die zich ten tijde van de Poolse delingen in Wenen had gevestigd. Delen van de verzameling werden door de nazi's geroofd en verborgen in een zoutmijn bij Salzburg, kwamen weer terug bij de familie in een Oostenrijks kasteel waar ruim tweehonderd schilderijen door brand werden verwoest, andere werken werden voor jaren in een Zwitserse kluis opgeborgen. De Rembrandts verdwenen van de radar. Terloops vermeldde het artikel nog dat gravin Karolina Lanckorońska de oorlog in een concentratiekamp overleefde.

Ik sloeg de krant dicht en keek opnieuw naar buiten. De acacia aan de overkant van de straat had weer een paar bladeren losgelaten, langzaam zweefden ze naar beneden, ze werden meteen door een auto platgereden. In de verte rinkelde een tram. Ik dacht aan de karren, koetsen en treinen die de Rembrandts door Europa transporteerden. Ik dacht aan Rembrandt die kooplieden, koningen en Karolina Lanckorońska met zijn schilderijen in vervoering had gebracht. Ik dacht aan de paleizen, de kunstbunkers, de Zwitser-

se kluis. Ik vroeg me af hoe een gravin een concentratiekamp kan overleven.

Karolina Lanckorońska is nog ouder dan deze eeuw, dacht ik.

Het moet in onze eigen grachtenhuizen zijn begonnen, dacht ik.

Ik knipte de artikelen uit en stopte ze in een uitpuilende map die ik in een la van mijn bureau bewaarde. Het mapje OORT.

Een paar jaar later verliet ik Polen, maar ik bleef er terugkeren. Het *Meisje* en de *Geleerde* hadden hun vaste plaats in het Koninklijk Paleis gekregen en ik ging ze met regelmaat bekijken. Meestal was ik alleen met de schilderijen, die een goed bewaard geheim leken te zijn. Hordes publiek trokken ze in ieder geval niet. Per toeval trof ik op een dag in een boekhandel de *Wspomniena wojenne* aan, de oorlogsherinneringen van gravin Lanckorońska, die een kolossale indruk op me maakten. Zelfbewust, gedetailleerd, en met een ongewone brilje beschreef ze in dit boek haar herinneringen aan haar verzetsverleden en haar jaren in kamp Ravensbrück. Pas door haar boek werd ik me ervan bewust wat Shakespeare, Michelangelo en Rembrandt kunnen betekenen als je bang bent gek te worden van eenzaamheid en uitputting. Vreemd genoeg kwam het nooit in me op om naar Rome af te reizen en de gravin te bezoeken: ik liep domweg nog niet met al die vragen rond die zich een paar jaar later in mijn hoofd zouden verzamelen.

In het Rembrandtjaar 2006, waarin de vierhonderdste geboortedag van de meester werd gevierd, beleefden het *Meisje* en de *Geleerde* hun internationale coming-out. Ze waren op een tentoonstelling in Berlijn te zien en kwamen tijdelijk terug naar de plek waar ze ooit waren geschilderd: het Rembrandthuis in Amsterdam. Daar vonkten en sprankelden ze me op een regenachtige namiddag tegemoet, schoongemaakt en prachtig gerestaureerd. Het *Meisje* was de diva van de tentoonstelling en sierde de affiches en de cover van de catalogus. Rembrandtkenners buitelden over elkaar heen om hun meningen over de schilderijen te berde te brengen.

De gravin maakte het allemaal niet meer mee. Zij was in 2002 overleden, honderdvier jaar oud, na een leven dat de hele twintigste eeuw omvatte.

Het schijnt dat een museumbezoeker gemiddeld negen seconden voor een schilderij blijft staan. Maar als je geschilderde personages wakker wilt kussen, is dat veel te kort. Daarom bleef ik terugkeren naar het *Meisje* en de *Geleerde*. Hoelang moet je kijken om te kunnen zien dat haar jurk begint te gloeien, dat ze haar rechterhand opheft, dat de parel in haar oor beweegt? Hoeveel tijd heb je nodig om de haartjes in zijn bontkraag te kunnen tellen, om te bedenken waar het briesje vandaan komt dat de papieren van de lessenaar tilt? Kun je binnen negen seconden die vreemde rode cijfers ontdekken die iemand linksboven op de schilderijen heeft gezet: 207 bij het meisje, 208 bij de geleerde? Kun je je binnen negen seconden overgeven aan een reis door de tijd?

Het mapje OORT was inmiddels bij een van mijn vele verhuizingen in het ongerede geraakt en misschien had ik het ook niet meer nodig. Want ik wist toch wel dat ik ooit een boek over het *Meisje* en de *Geleerde* zou schrijven. Maar dat het niet alleen over de schilderijen zou moeten gaan, was me ondertussen ook duidelijk geworden. Het zou moeten gaan over de reis die in de schilderijen zelf is verborgen. Hoe waren ze hier, in het verre Warschau, terechtgekomen? Hoe hadden ze de Poolse delingen overleefd, twee wereldoorlogen, het blinken en verzinken van adellijke geslachten? En wat had Karolina Lanckorońska bewogen om haar Rembrandts weg te geven? Hoe langer ik naar de werken keek, hoe sterker ik de gewaarwording kreeg dat ik door de schilderijen heen terug in de tijd kon stappen en dat ik me dan in het gezelschap bevond van anderen die, net als ik nu, ooit naar dezelfde schilderijen hebben gekeken. In welke omgeving zagen zij het *Meisje* en de *Geleerde*? Met welke ogen keken zij? Hoe zagen hun levens eruit en welke rol speelden de Rembrandts daarin? Wie waren die mensen uit het verleden, die de schilderijen voor de toekomst bewaarden?

Als je je ogen van de Rembrandts losmaakt en de volgende zalen van het Koninklijk Paleis in loopt, kom je ze tegen. Het portret van koning Stanisław August, met een dromerige blik in zijn hazelnootkleurige ogen. De vrouwenverslinder Kazimierz Rzewuski, met wie je er zo vandoor zou gaan. Antoni Lanckoroński, met zijn langwerpige gezicht dat hij aan zijn nageslacht zou doorgeven. Karol

Lanckoroński, de kale kunstgraaf met zijn vastberaden blik. En dan de boomlange Karolina, vereeuwigd op een levensgrote, bijna transparante foto. In haar deux-pièces, stevige tas in de hand, wandelt ze op haar gemaksschoenen achter mij het paleis uit en al die jaren dat ik aan dit boek werk zal ik me niet aan de indruk kunnen onttrekken dat ze over mijn schouder met me meekijkt. Haar zware stem, waarmee ze me zo nu en dan ongevraagd van advies dient, is tot ver buiten mijn werkkamer te horen.

De koepels van Rome

Het uitzicht over Rome: torens en koepels, honinggele daken, een wirwar van blikkerende antennes. Het verkeer dat door de straten trekt, geknetter van Vespa's, in de verte het gehuil van een ambulance. Uit de tuinen aan de Via Virginio Orsini stijgt de geur op van pijnbomen. Ze laten hun vruchten al vallen en als je er per ongeluk op gaat staan, knarsen ze onder je schoenen. Bukken om de pijnappels op te rapen en ze in haar jaszakken te stoppen, dat kan ze al lang niet meer, de oude gravin Karolina Lanckorońska.

Ze staat voor het raam van haar appartement en fixeert haar blik op één punt in de verte: de koepel van de Sint-Pieter. Niet dat ze daar het antwoord kan vinden op de vraag die haar al maanden bezighoudt, maar door naar mooie dingen te kijken kan ze haar gedachten ordenen, dat is haar hele leven lang al zo geweest. Die koepel van de basiliek, ontworpen door haar geliefde Michelangelo: de pilasters, de versierde raamluiken, de dubbele zuilenrij die het gewicht lijkt te dragen en dat alles in perfecte verhoudingen – een meesterwerk. En ergens daarachter, in de Sixtijnse Kapel, weet ze Michelangelo's *Laatste Oordeel*. Een paar jaar geleden nog, ze was al ver in de tachtig, heeft ze vanaf de steigers de vakmensen geobserveerd die de monumentale fresco's restaureerden. Ze hadden het nogal vreemd gevonden dat ze op haar rug was gaan liggen om naar de kleuren te kijken die vanonder eeuwenoude roetlagen tevoorschijn werden getoverd. Zelf had ze haar ogen niet kunnen geloven, zij, die het *Laatste Oordeel* als geen ander dacht te kennen, en nu overrompeld werd door de kleurenpracht die zich langzaam aan haar openbaarde. In de oorlog had ze haar ogen maar te hoeven sluiten om de gespierde Christus te kunnen zien, Charon die met